

қадағалау туралы» Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес сақтандыру нарығын реттеу және сақтандыру қызметін қадағалау жөніндегі функциялар мен өкілеттікті жүзеге асыратын мемлекеттік орган – Қаржы рыногы мен қаржылық ұйымдарды реттеу және қадағалау жөніндегі Қазақстан Республикасының агенттігі болып табылады.

1. Сақтандыру құқығы. -ЮНИТИ. -1997.- Москва. В.В.Шахов.

2. Қазақстан. Энциклопедия. Сақтандыру, жеке мүлік, мүлікті сақтандыру. Журнал

***

This is considered some of the legal issues of social insurance and the general characteristic of the industry.

***

В данной рассматриваются некоторые правовые вопросы о социальной страховании и дается общая характеристика данной отрасли.

Д.Е. Серикбаева

ЕЛІМІЗДЕГІ ЕКІНШІ ДЕҢГЕЙЛІ БАНКТЕРДІҢ ЖҮРГІЗЕТІН ДЕПОЗИТТІК ОПЕРАЦИЯЛАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ

Қазақстанда банктерге деген сенімнің артуы еліміздегі депозит рыногының қарқынды дамуынан көрініс тауып отыр. Республикамыздағы жалпы жинақтар мен депозиттік нарық жайында тек 1994 жылдың ортасынан бастап қана айта аламыз. Осы кезеңде теңге бағамы айтарлықтай тұрақталды, инфляция деңгейі біршама төмендеді. Осы кезден бастап қаражат жинақтауға жағдай туындай бастады.

Қазіргі кезеңде депозиттік операциялар екінші деңгейлі банктердің пассивтерінің негізі болып табылады. Коммерциялық банктерге халық сенімі артып отыр, соның нәтижесінде салымдардың мөлшері де артуда. Банктер депозиттерді әр түрлі шарттармен беруде. Бұлар балаларға арналған жинақ депозиттері, зейнеткерлерге арналған депозиттер және т.б. Қазіргі банктік тәжірибеде салымдардың және депозиттік шоттардың көптеген түрлері кездеседі. Бұл банктердің бәсекелестігі жоғары нарықта банктік шоттарға жинақтау және уақытша бос қаражаттарды тартып осы банктік ресурстарға деген әр түрлі клиенттер тобының сұраныстарын мейлінше қанағаттандыруға ұмтылумен байланысты.

Қазақстан Республикасының 31.08.95 ж. «Банктер және банк қызметі туралы» заңында депозит анықтамасы келесідей берілген: *Депозит дегеніміз* – бұл бір тұлғаны, депозиторды екінші тұлға – Банкке (соның ішінде Ұлттық банкке) олардың талап етуі бойынша, немесе белгілі бір уақыт өткеннен кейін толығымен немесе бөлшектеп, алдын ала келісілген сыйақы немесе сыйақысыз тікелей салымшаға (депозиторға) қайтарылуы тиіс ақша сомасы.

Банктік депозит – салымшыны банкке алдын ала келісілген сыйақы қосылып қайтарылу шарты негізінде берілген ақша қаражаттары [1]. Депозиттер банк үшін бірден - бір арзан ресурс көзі болып табылады. Сонымен депозит – бұл клиенттердің банктегі бір шотқа салған және өздері пайдалана алатын қаражаттары.

Жеке тұлғалар, іскерлік фирмалар, акционерлік компаниялар, жеке кәсіпорындар, коммерциялық емес ұйымдар, үкіметтік мекемелер, мемлекеттік кәсіпорындар, жергілікті билік органдары қаражаттарды коммерциялық банктерге ынтамен орналастырады. Бұл бірнеше себептермен түсіндіріледі. Біріншіден, банктер салымдардың үлкен сенімділігін қамтамасыз етеді, екіншіден, салымшылар өз салымдарын кез келген уақытта қайтаруды талап етіп қана қоймай, одан асатын сомада қарыз ала алады, үшіншіден бұл салымдар табыс әкеледі. Банктерге орналастырылған уақытша бос ақша қаражаттары салымшы үшін табыс әкелетін капитал рөлін атқарады.

Қазақстан Республикасында заңды тұлғалардың барлығы да, соның ішінде коммерциялық банктер де депозиттік операциялармен немесе депозиттік қызмет көрсетулермен тек қана Ұлттық банк берген *лицензия* негізінде айналыса алады [2,162 б].

Банктермен тартылатын депозиттердің көлемі негізінен негізгі 4 факторға тәуелді болып келеді: халықтың ақшалай табыстарының көлемі; олардың банктік жүйеге деген сенімінің деңгейі; салымдар бойынша нақты пайыз мөлшерлемесі; елдегі банктік жүйенің даму деңгейі және ондағы қаржылық өнімдердің дамуы.

Әрбір салымшы ақша қаражаттын орналастыру кезінде көптеген шарттарды ескере отырып банкті өз қалауынша таңдайды. Банк менеджері депозит мерзіміне, мөлшеріне, оған есептелетін

пайыз және тағы да басқа шарттармен салымшыны таныстырып, толық және ақысыз кеңес беруі тиіс.

Ағымды операцияларды жүргізу барысында барлық операциялар депозиторға берілген жинақ кітапшасында есепке алынады. Кезекті операцияларда шот иесі шотқа ақша салу немесе одан кері алу үшін жинақ кітапшаларын міндетті түрде ұсынуы керек.

Негізінен депозиттер мынандай топтарға бөлінеді:

- талап етуге дейінгі депозиттер;
- мерзімді депозиттер;
- жинақ салымдар;
- бағалы қағаздар.

Талап етуіне дейінгі депозиттер – бұл салым иелерінің бастапқы талап етуіне байланысты әр түрлі құжаттар арқылы қолма-қол ақшаларын алатын әр түрлі шоттардағы қаражаттар. Отандық банктік тәжірибеде талап етуіне дейінгі депозиттерге мыналар жатады:

- мемлекеттік, акционерлік кәсіпорындардың, сондай-ақ әр түрлі шағын коммерциялық құрылымдардың ағымдық шоттарындағы сақталатын қаражаттар;
- әр түрлі мақсатқа тағайындалған қорлардың қаражаттары;
- есеп айырысудағы қаражаттар;
- жергілікті бюджеттер қаражаттары және олардың шоттарындағы қаражаттар;
- басқа банктердің корреспонденттік шоттарындағы қаражат қалдықтары.

Талап етуге дейінгі депозиттік шоттардың артықшылығы олардың иелері үшін жоғарғы өтімділігіне байланысты сипатталады. Талап етуге дейінгі депозиттік шоттарға қаражаттар, шаруашылық және басқа да операциялардың жүзеге асырылуы барысында түседі және пайдаланылады.

Мерзімдік салым депозиті – белгілі мерзімі бар және тұрақты пайыз төленетін, сол сияқты алдын ала алуға шек қойылатын салым. Салым иесі келісілген мерзімнен бұрын алған жағдайда банк айыппұл ретінде оған төленетін пайызды төлемей қалуға *толық құқылы*.

Тағы бір кеңінен таралған салымның түрі – жинақ салымдары. Олардың белгіленген мерзімі жоқ, қаражатты алуда ескертуін талап етпейді, салымның жоғары шегі шектелген, ақшаны салу және алу кезінде жинақ кітапшасын көрсетуі қажет. Халық пен коммерциялық емес ұйымдар кәдімгі жинақ салымдарын кеңінен қолданылады. АҚШ-та корпорациялар, фирмалар және басқа да коммерциялық ұйымдар үшін шоттың шекті сомасы 150 мың долларға белгіленген [3].

Отандық банктік тәжірибеде жеке тұлғаларға ашылатын жинақ салымдары салым операцияларының мерзіміне және мазмұнына қарай мынадай түрлерге бөлінеді:

- мерзімді жинақ салымдары;
- қосымша жарна қосатын мерзімді жинақ салымдары;
- ұтыс салымдары;
- ақшалай-заттай ұтыс салымдары;
- мақсатты және ағындық салымдар;
- алдын ала алуын хабарлайтын салымдар;
- валюталық салымдар.

Мерзімді жинақ салымдарға тұрақты мерзімі белгіленетін және сол мерзім өткенше алуға мүмкін емес салымдар жатады. Мерзімді жинақ салымдарына басқа жинақ салымдарға қарағанда жоғары мөлшерде пайыз төленеді.

Депозиттік және жинақ сертификаттары – бұл салым иесіне белгілі мерзім өткен соң, тиісті қаражатты және оған есептелетін пайызды алуға құқық беретін және оның шотындағы ақшалай қаражатының барлығын куәландыратын эмитент банктің жазбаша куәлігі.

Депозиттік және жинақ сертификаттары иемденуіне қарай екі түрлі болып келеді:

1. Атаулы сертификаттар;
2. Мәлімдеуші сертификаттар.

Атаулы депозиттік және жинақ сертификаттары бұл салым иелерінің атына толтырылып беріледі. Ал мәлімдеуші сертификаттарда салым иесінің аты-жөні көрсетілмейді, яғни оны кім иеленсе, сол қаражаттың иесі болып саналады.

Республикамызда банктік жүйедегі салымдардың көбеюінің бірден-бір себебі депозиттерді сақтандыру қорының құрылуы болып табылады. Ал депозиттерді сақтандыру дегеніміз — банк жүзеге асыратын мүлктік сақтандыру түрі, бұл сақтандыру бойынша коммерциялық банк жұтаған (банкрот болған) жағдайда салымшыларға өз салымдарының қайтарылуына кепілдік беріледі [4]. Депозиттерді сақтандыру іс жүзінде экономикасы нарықтық қатынастарға негізделген барлық елдерде бар [5].

2006 жылғы 7 шілдеде қабылданған «Қазақстан Республикасының екінші деңгейдегі банктеріне орналыстырылған депозиттерге міндетті кепілдік беру туралы» Қазақстан Республикасының Заңы депозиттерге кепілдік беру жүйесінің жұмыс істеуінің құқықтық негізі болып табылады.

1999 жылдың қарашасынан бастап Қазақстанда депозиттерді міндетті ұжымдық сақтандыру қоры жұмыс істей бастады.

Қор мынадай негізгі өкілеттіліктерге ие:

- жүйенің қатысушы банкі мәжбүрлеп таратуға ұшыраған жағдайда кепілдік берілген өтемақысын төлеу;
- кепілдік берілген өтемақыны төлеуге арналған арнайы резервті қалыптастыру;
- Қор қаражаттарын тиімді инвестициялау;
- Қосылу шартымен ережелерді анықтау арқылы қатысушы банктерге қойылатын талаптарды белгілеу;
- қатысушы банктердің жарналарды төлеу тәртібін анықтау;
- қатысушы банктердің кепілдік берілген депозиттерді есепке алудың автоматтандырылған деректер қорының Қор талаптарына сәйкестігін анықтау;
- қатысушы банктің консервациясы кезеңінде тағайындалатын уақытша әкімшіліктің құрамына кіру;
- қатысушы банктің барлық банкілік операцияларды жүргізуге арналған лицензияларынан айыру кезеңінде тағайындалатын уақытша әкімшіліктің құрамына кіру;
- тарату комиссиясының және мәжбүрлеп таратылатын қатысушы банктің кредиторлар комитетінің құрамына кіру.

23.10.2008 жылы Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасының қаржы жүйесінің тұрақтылығы мәселесі бойынша кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңы қабылданғанын, оның 24.10.2008 жылы өз күшіне енгендігі белгілі. Заң Қазақстан банктері салымшыларының құқықтарын қорғауға бағытталған, депозиттерге міндетті кепілдік беру жүйесі қызметінің құқықтық негіздерін, сонымен қатар Қазақстанның депозиттерге кепілдік беру қызметінің тәртібін және депозиттерге міндетті кепілдік жүйесінде коммерциялық банктердің қатысуын белгілейді. Осы Заңды қабылдау қажеттілігі қазақстандық депозиттерге кепілдік беру жүйесін озық халықаралық тәжірибеге жақындатуға, жүйенің қызмет ету айқындылығын қамтамасыз етуге, сонымен қатар оған тиісті тәуекелдерді азайтуға деген талпыныспен түсіндіріледі. Заң әлемдік тәжірибені зерделеу және талдау және депозиттерді сақтандыру саласындағы халықаралық ұйымдардың ұсыныстары мен олардың отандық шарттарға бейімделуі негізінде әзірленген. Осы Заңға сәйкес, қатысушы банк мәжбүрлі жойылған жағдайда, кепілдікті орнын толтырудың минималды сомасы артқан (осы Заң қолданысқа енгенге дейін ол 700 мың теңгені құрады)[6].

Сондықтан:

міндетті кепілдік беру жүйесінің банк-қатысушысы мәжбүрлі жойылған жағдайда депозиттерге 2008 жылғы 24 қазаннан бастап 2010 жылғы 1 қаңтарға дейінгі кезеңде депозиттерге міндетті кепілдік беруді жүзеге асыратын ұйым депозитор-жеке тұлғаларға кепілдік беретін депозиттер бойынша кепілдікті орнын толтыру бойынша депозит бойынша қалдық сомада, депозит бойынша есептелмеген сыйақысыз, бірақ 5 (бес) миллион теңгеден аспайтын сыйақы төлейді.

міндетті кепілдік беру жүйесінің банк-қатысушысы мәжбүрлі жойылған жағдайда депозиттерге 2010 жылғы 1 қаңтарға басталатын кезеңде депозиттерге міндетті кепілдік беруді жүзеге асыратын ұйым депозитор-жеке тұлғаларға кепілдік беретін депозиттер бойынша кепілдікті орнын толтыру бойынша депозит бойынша қалдық сомада, депозит бойынша есептелмеген сыйақысыз, бірақ бір миллион теңгеден аспайтын сыйақы төлейді.

Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасының екінші деңгейлік банктерінде орналасқан депозиттерге міндетті кепілдік беру туралы» Заңының 19-бабы, 4-тармағына сәйкес (жоғарыда аталған өзгерістерге байланысты өзгермеген) шетел валютасындағы депозит бойынша кепілдікті орнын толтыру бойынша есеп айырысу үшін қатысушы банкті мәжбүрлі жою туралы сот шешімі заңды күшіне енген күні белгіленген валютаны айырбастаудың нарықтық курсы пайдаланылады[7].

Қорыта келгенде елімізде ақша қатынастарын реттеудегі құқықтың рөлі мемлекет ішінде де, халықаралық аренада да маңызы өте зор. Болашақта адам мен азаматтардың құқықтарының дамуын қорғайтын негізгі кепілдік депозиттік қатынастарға да байланысты. Елдің даму бағыты

депозиттік базаның өсу қарқынына, ол өз кезегінде бұл бағыттың дамуы мен жетілуі қажеттігін айқындайды. Ал даму мен жетілу өмір бойы жалғасатын процесс.

1. Қазақстан Республикасының «Банктер және банк қызметі туралы» заңы 31.08.95 ж.
2. Давыдова Л., Райманов Д. Қазақстан Республикасының Банк құқығы. –Алматы, 2006.
3. "Мәліметтер" сайты
4. Орысша-қазақша заңдық түсіндірме сөздік-анықтамалық.- Алматы: Жеті жарғы, 2008. ISBN 9965-11-274-6
5. Қаржы-экономика сөздігі. - Алматы: ҚР Білім және ғылым министрлігінің Экономика институты, "Зияткер" ЖШС, 2007.
6. Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасының қаржы жүйесінің тұрақтылығы мәселесі бойынша кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңы 24.10.2008
7. Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасының екінші деңгейлік банктерінде орналасқан депозиттерге міндетті кепілдік беру туралы» Заңы 2006, 7 шілде.

***

This article discusses the problems of legal regulation of deposit operations of banks of the Republic of Kazakhstan.

***

В данной статье рассматриваются проблемы правового регулирования депозитных операций банков второго уровня Республики Казахстан.